

γράμματα

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΕΧΝΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

και τέχνες

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ

γράφουν:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΓΗΣ

Τέσσερα υπάλληλα στοιχεία τεχνικής στον πεζό λόγο

ΑΛΕΞ. ΑΡΓΥΡΙΟΥ

Ένας μείζων κριτικός του μεσοπολέμου

ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΒΙΣΤΩΝΙΤΗΣ

Τα νέα πρόσωπα του ρεαλισμού στη μεταπολεμική λογοτεχνία

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

Ένας πρώτος ορισμός του κριτικού

ΛΥΝΤΙΑ ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Οι δυνατότητες της αφήγησης στην ποίηση

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

*Παλαιολόγος, Καλλιγάς, Βικέλας: οι απαρχές
του ελληνικού ρεαλισμού*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ

Γιώργος Σεφέρης

Το όραμα του Ελληνισμού στη ζωή και στο έργο του

ΠΟΙΗΣΗ

Ιάσων Ιωαννίδης • Γιώργος Κακουλίδης

Γιώργος Παναγουλόπουλος • Διονύσης Σέερας

Εύα Στρεμ • Έλενα Χουζούρη

4 υπάλληλα στοιχεία τεχνικής στον πεζό λόγο

του Γιώργου Αράγη

Η λέξη «υπάλληλα» του τίτλου έχει τη σημασία της υπαλληλίας όπως τη χρησιμοποιεί η Λογική στις υπάλληλες έννοιες. Όπου μια ευρύτερη έννοια Α περιέχει μια στενότερη Β. Έτσι κι εδώ τα τέσσερα δεδομένα στα οποία αναφέρομαι είναι υπάλληλα, γιατί το πρώτο καλύπτει εννοιολογικά το δεύτερο, το δεύτερο καλύπτει το τρίτο και το τρίτο το τέταρτο. Το πρώτο συνεπώς είναι το εννοιολογικά ευρύτερο, ενώ το τέταρτο είναι το στενότερο. Τα δεδομένα αυτά ανήκουν στη γενικότερη περιοχή της Δομολογίας (Στρουκτουραλισμού) και στην ειδικότερη της Αφηγηματολογίας. Στην περιοχή δηλαδή που αφορά το τεχνικό μέρος της πεζογραφίας. Πρόκειται για μια περιοχή που παρόλες τις μελέτες που έχουν γίνει τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει ακόμη αρκετή ρευστότητα εννοιών. Αυτά τα τέσσερα στοιχεία, σύμφωνα με τον τίτλο, απαντούν στον πεζό λόγο. Η αλήθεια όμως είναι ότι στον πεζό λόγο απαντούν απλώς περισσότερο αδρά και ευδιάκριτα, χωρίς ν' αποτελούν προνομίο του γιατί απαντούν και στην ποίηση.

Λέγοντας τέσσερα υπάλληλα στοιχεία τεχνικής στον πεζό λόγο έχω υπόψη μου τη μονομερή αφήγηση, την πρωτοπρόσωπη αφήγηση, τον κοινό μονόλογο ή απλώς μονόλογο και τέλος τον εσωτερικό μονόλογο.

Μονομερής (ή μονοεστιακή) είναι η αφήγηση που μας δίνεται από μία οπτική γωνία: μέσα από τη φαντασία, το θυμικό, τη σκέψη και τις αισθήσεις ενός ατόμου. Ή, αλλιώς, η αφήγηση που μας δίνεται από τη σκοπιά ενός προσώπου. Τη μονομερή αφήγηση τη διαστέλλουμε από την πολυμερή (ή πολυεστιακή), στην οποία τα εξιστορούμενα μας δίνονται από τη μεριά περισσότερων του ενός προσώπων. Κάτι που συμβαίνει π.χ. στους *Κεκαρμένους* του Κάσδαγλη, στις *Ακυβέρνητες πολιτείες* του Τσίρκα και σε όλα σχεδόν τα μεγάλα μυθιστορήματα-τοιχογραφίες. Ανεξάρτητα πάντως απ' αυτό η μονομερής αφήγηση έχει το περιθώριο να διατυπώνεται σε πρώτο γραμματικό πρόσωπο, σε δεύτερο ή σε τρίτο. Ο *Μοσκόβ-Σελέμ* του Βιζυηνού λ.χ., το *Ολόγυρα στη λίμνη* του Παπαδιαμάντη και *Το μαγνητόφωνο της ταβέρνας* του Ιωάννου, είναι μονομερείς αφηγήσεις. Ωστόσο το πρώτο κείμενο είναι διατυπωμένο σε πρώτο γραμματικό πρόσωπο, το δεύτερο είναι σε δεύτερο και το τρίτο σε τρίτο. Αυτή η δυνατότητα της μονομερούς αφήγησης, να διατυπώνεται σε οποιοδήποτε γραμματικό πρόσωπο, την καθιστά ευρύτερη από την πρωτοπρόσωπη αφήγηση που μπορεί να διατυπώνεται μόνο σε πρώτο πρόσωπο. Έτσι η πρωτοπρόσωπη αφήγηση είναι πάντοτε μονομερής, ενώ η μονομερής δεν είναι πάντοτε πρωτοπρόσωπη.

Η διάκριση ανάμεσα στη μονομερή και στην πρωτοπρόσωπη αφήγηση βασίζεται σε ευδιάκριτα γραμματικά κριτήρια και είναι ευχερής. Η διάκριση όμως ανάμεσα στην πρωτοπρόσωπη αφήγηση και στον μονόλογο δεν είναι εξίσου ευχερής, γιατί γίνεται με εσωτερικά κριτήρια του λόγου. Ας δούμε από την πλευρά αυτή τι δυνατότητες έχει η πρωτοπρόσωπη αφήγηση.

Με την πρωτοπρόσωπη αφήγηση υπάρχει δυναμικά το περιθώριο να απευθύνεται κανείς σε κάποιο πρόσωπο που ανήκει στον κόσμο της αφήγησης ή να απευθύνεται στον υποθετικό αναγνώστη. Έχει επίσης την ευχέρεια να περιγράφει αντικειμενικά γεγονότα σαν θεατής, να διατυπώνει σκέψεις και κρίσεις γενικές ή για το άτομό του κι ακόμη να εκφράζει ευθέως τον

ενδόμυχο εαυτό του. Όλα αυτά έχουν δυναμική ισχύ, με την έννοια ότι αποτελούν δυνατότητες της πρωτοπρόσωπης αφήγησης, χωρίς να είναι απαραίτητο να απαντούν όλα μαζί μέσα σε κάθε πρωτοπρόσωπο κείμενο. Συνήθως όμως απαντούν όλα ή σχεδόν στα κάπως εκτενή κείμενα. Στο διήγημα π.χ. του Βιζυηνού *Ο Μοσκόβ-Σελέμ*, που προανάφερα, ο αφηγητής αρχίζει με ενδόμυχους συλλογισμούς και προχωρώντας περιγράφει αντικειμενικά γεγονότα, απευθύνει το λόγο σε αφηγηματικά πρόσωπα και διατυπώνει σκέψεις και κρίσεις γενικές για το άτομό του. Παρόμοια παραδείγματα είναι τα *Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη*, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι κ.ά.*

Αν πάρουμε τώρα τον μονόλογο, την περίπτωση δηλαδή ενός ανθρώπου που μονολογεί ελεύθερα χωρίς έλλογους ή άλογους περιορισμούς, θα παρατηρήσουμε ότι, συγκριτικά με την πρωτοπρόσωπη αφήγηση, έχουμε στενότερα περιθώρια. Αρχικά γιατί, εξ ορισμού, δεν έχουμε εδώ την ευχέρεια να απευθυνόμαστε σε άλλο πρόσωπο. Κι έπειτα γιατί δεν έχουμε επίσης την ευχέρεια να περιγράψουμε αντικειμενικά γεγονότα, όπως π.χ. περιγράφει ο αφηγητής το βραδινό κολύμπι της Μοσχούλας στο *Όνειρο στο κύμα* του Παπαδιαμάντη, γιατί η περιγραφή τέτοιων γεγονότων δεν είναι λόγος «εις εαυτόν». Πέρα όμως από αυτά τα δυο «δεν», μπορούμε να λέμε ότι έρχεται στα χείλια μας από το επίπεδο του συνειδητού ή του ασυνειδητού. Πράγμα που θα πει ότι στο μονόλογο έχει τη δυνατότητα κανείς να εκφράζει ό,τι βγαίνει αυθόρμητα από μέσα του, αλλά και συγκροτημένες σκέψεις και κρίσεις γενικές καθώς και για τον ίδιο. Το γεγονός ότι στην περίπτωση αυτή είναι εφικτό να διατυπώνονται κρίσεις για το ίδιο το άτομο που μονολογεί σημαίνει πως στο μονόλογο υπάρχει το περιθώριο να παίρνει κανείς απόσταση από τον εαυτό του και να τον βλέπει ως ένα βαθμό απ' έξω. Στο σημείο τούτο θα ήθελα να δώσω ένα συναφές παράδειγμα:

«Αυτή η συστάδα με τις ροδοδάφνες, δίνει έναν τόνο νοσταλγικό και συναισθηματικό αναζήτησης ιδανικών μορφών χαμένον έρωτα στον κάθετο τραχύ διαμελισμό της διάπλασης του γήινου φλοιού τοπικά. Ο οριζόντιος διαμελισμός σχηματίζει μασχάλη αρκετά ανοιχτή, ώστε ο όρμος να μην είναι πολύ ασφαλής όταν φυσάν άνεμοι. Το τοπωνύμιο θα πρέπει να ετοιμολογηθεί ξεχνώντας τον ωραίο μύθο του Απόλλωνος και της Δάφνης. Όμως στο σώμα της Ακτής, όπου αγωνίστηκε ο Νεφέληγηρέτης με κεραυνούς, παρ' όλον ότι η καστανιά με τη μυστική υγρασία της παρασεύασε χρώμα κατάλληλο για την κήπευση των ψυχών, ώστε όλο το Όρος με την ανθρωπίνη του άνθηση να ονομαστεί Περιθόλι της Παναγίας, παρὰ ταύτα, εξαιτίας του φωτός και της θάλασσας που περιλούζουν την Χερσόνησο, όπως συμβαίνει απ' άκρη σ' άκρη της ελληνικής γης, οι Αρχαίοι θεοί εξακολουθούν να υφίστανται. Γι' αυτό η μνήμη μου δεν σταματά απλώς στον Αθανάσιο, συνεχίζει την αναδρομική της πορεία, λογαριάζοντας τις σχέσεις και ομοιότητες που συλλαμβάνει το μάτι ίσαμε τις πιο σκοτεινές αρχές της ιστορίας του κόσμου. Ομολογώ πως τούτο είναι δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, για όποιον δεσμεύεται από το παρόν. Το γεγονός όμως ότι είμαι ξένος, ότι δηλαδή αφήγα

πίσω, σαν να την ξέχασα, άγνωστη δυσκολοεξιχνίαστη την πεζή αμεσότητα της γέννησής μου, δίνει στο ταξίδι μου ένα χαρακτήρα που βοηθά στο πλησίασμα μιας καθαρά πνευματικής θεώρησης. Έτσι συμβαίνει πάντα η απόσταση μπορεί να λογαριάζεται σαν παρελθών χρόνος. Καθώς λοιπόν έρχομαι απ' το Νέο Κόσμο στον Παλιό, ερευνώντας τα συναισθήματα μου και την ψυχή, δεν είναι παράλογο να πω ότι κινούμαι εντελώς ελεύθερα, ανακαλύπτοντας αλήθειες απροσδόκητες για ένα άτομο. (...)

Οι Σερδάρηδες με τη φουστάνελα με τον τρόπο που με κοιτούν, δίχως να με πλησιάζουν, νιώθω ότι μ' ανεβάζουν σ' ένα ύψος, όχι απλού προστατευόμενου του Δία, αλλά αληθινής ενσάρκωσης του.»¹

Στο κομμάτι αυτό, που είναι παρμένο από έναν ρητά δηλωμένο μονόλογο που υπάρχει στην *Πραγματογνωσία* του Πεντζίκη, βλέπουμε να διατυπώνονται ορισμένοι ενδόμυχοι συλλογισμοί. Διατυπώνονται επίσης σκέψεις και κρίσεις γενικές καθώς και εγωκεντρικές. Υπάρχουν επιπλέον μερικές φράσεις, όπως οι φράσεις: «Γι' αυτό η μνήμη μου δεν σταματά απλώς...» ή «Ομολογώ πως τούτο είναι δύσκολο...» ή «Το γεγονός όμως ότι είμαι ξένος...» ή «ερευνώντας τα συναισθήματά μου...», που δείχνουν ότι το άτομο που μονολογεί παίρνει τις αντίστοιχες στιγμές κάποια απόσταση από τον εαυτό του.

Έχω πει πως η διάκριση ανάμεσα στην πρωτοπρόσωπη αφήγηση και στον κοινό μονόλογο γίνεται με εσωτερικά κριτήρια του λόγου. Σε ίδια κριτήρια βασίζεται και η διάκριση ανάμεσα στον κοινό μονόλογο και στον εσωτερικό μονόλογο. Λέγοντας εσωτερικό μονόλογο έχω στο νου μου τον ορισμό του εισηγητή του Ε. Ντυζαρντέν. Σύμφωνα μ' αυτόν εσωτερικός μονόλογος είναι «ο λόγος χωρίς ακροατή, λόγος που δεν προφέρεται, με τον οποίο ένα μυθιστορηματικό πρόσωπο εκφράζει την πιο ενδόμυχη σκέψη του, την πλησιέστερη στο υποσυνείδητο, πριν από κάθε λογική οργάνωση, δηλαδή στην κατάσταση που βρίσκεται όταν αυτή γεννιέται, με μέσο άμεσες φράσεις, περιορισμένες στην ελάχιστη δυνατή συντακτική τους διατύπωση, με τρόπο ώστε να δίνει την εντύπωση ακατέργαστου προϊόντος».² Λόγος χωρίς ακροατή είναι βέβαια και ο κοινός μονόλογος. Η διαφορά βρίσκεται στο γεγονός ότι ο κοινός πηγάει ελεύθερα τόσο από το επίπεδο του συνειδητού όσο και του ασυνείδητου. Ενώ ο εσωτερικός μονόλογος περιορίζεται κατά το δυνατό σε ασυνείδητη προέλευση. Έτσι δεν εκφράζει οργανωμένες σκέψεις και κρίσεις γενικές ή εγωκεντρικές, τείνοντας να είναι λογικά ανεξέλεγκτος. Επιπλέον, επειδή πηγάει από βαθύτερα στρώματά του εγώ, δεν επιτρέπει εκφράσεις που προϋποθέτουν απόσταση από το ίδιο το εγώ. Ένα σχετικό παράδειγμα:

«φρσίιιιιιιιιφρονννννννγκ το τρένο κάπου σφυρίζοντας με τη δύναμη που έχουν μέσα τους αυτές οι ατμομηχανές σαν μεγάλοι γίγαντες και το νερό να κυλάει παντού πάνω και μέσα τους σαν το τέλος του τραγουδιού το παλιό γλυκό τραγούδι της Αγάλπης οι φουκαράδες οι άντρες που είναι υποχρεωμένοι να ξενυχτάνε μακριά από τις γυναίκες τους και τις οικογένειές τους μέσα σ' αυτούς τους φούρνους αποπνικτική ζέστη έχει σήμερα πολύ το ευχαριστήθηκα που έκαψα τις μισές από εκείνες τις παλιές εφημερίδες και τα παλιά περιοδικά παρατάει τα πράγματα όπου τύχει γίνεται τόσο απρόσεχτος και τις υπόλοιπες τις πέταξα στην άκρη του καμινιέ θα τον βάλω αύριο να τις κάμει κομμάτια αντί να

τις φυλάει για του χρόνου για να θγάλει μερικές δεκάρες από δαύτες αντί να με ρωτάει πού είναι η εφημερίδα του περασμένου Γενάρη κι όλα εκείνα τα παλιά παλτά που μάζεψα από το χωλ και ζεσταίνανε πιο πολύ το χώρο ήταν όμορφη η βροχή αμέσως μετά τον υννάκο που πήρα νόμισα πως θα γινόταν όπως και στο Γίβραλτάρ μανούλα μου τι ζέστη ήταν κι αυτή πριν έρθει ο λεβάντες μαύρος σαν τη νύχτα και»³

Ελπίζω, στο μικρό αυτό κομμάτι, από τον εσωτερικό μονόλογο της Μ. Μπλουμι στον *Οδυσσέα* του Τζόης, να έγινε αισθητή η διαφορά από το κείμενο του κοινού μονόλογου της *Πραγματογνωσίας* που ανάφερα προηγουμένως.

Σύμφωνα με όσα είπα ως εδώ ο εσωτερικός μονόλογος έχει ως έννοια στενότερο πλάτος από τον κοινό μονόλογο. Ο κοινός μονόλογος έχει στενότερο πλάτος από την πρωτοπρόσωπη αφήγηση. Κι αυτή στενότερο από τη μονομερή αφήγηση. Έτσι η μονομερής αφήγηση καλύπτει το εύρος της πρωτοπρόσωπης αφήγησης, η οποία με τη σειρά της καλύπτει το εύρος του κοινού μονόλογου κι αυτός το εύρος του εσωτερικού μονόλογου. Αυτά τα τέσσερα υπάλληλα στοιχεία, ως τεχνικές οντότητες, δεν αποτελούν ποιητικά συστατικά των κειμένων. Ως προϊόντα όμως του αναλυτικού στοχασμού αφορούν τη θεωρία της λογοτεχνίας και της κριτικής. Ιδίως στο επίπεδο της ορολογίας η διευκρίνισή τους είναι χρήσιμη για ν' αποφεύγονται συγχύσεις. Έχω προσέξει ότι πολλές φορές ο όρος εσωτερικός μονόλογος χρησιμοποιείται για διϋλία, όπως *Τα τετράδια του Παύλου Φωτεινού* του Ξεφλούδα και *Ο πεθαμένος και η ανάσταση του Πεντζίκη*, τα οποία δεν ανταποκρίνονται πουθενά σ' αυτό το είδος λόγου. Και νομίζω γενικότερα πως σήμερα στη χώρα μας υπάρχει ακόμη πολλή σύγχυση αναφορικά με το περιεχόμενο του όρου εσωτερικός μονόλογος. Αλλά, για να πούμε και του στραβού το δίκιο, πλήρης ομοφωνία δεν υπάρχει ούτε μεταξύ των ξένων μελετητών. Στο πρακτικό κυρίως επίπεδο. Γιατί θεωρητικά οι ξένοι μελετητές προσδιορίζουν συνήθως με ακρίβεια το περιεχόμενο του όρου. Όταν εντούτοις υποδείχνουν κείμενα εσωτερικού μονόλογου, δεν είναι εξίσου ομόφωνοι, ενώ δε λείπουν κάποτε τα παραπατήματα. Έτσι π.χ. έχουν αναφερθεί ως κείμενα εσωτερικού μονόλογου το *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο* του Προυστ, *Η κυρία Νταλαγουέη* της Γουλφ ή ολόκληρος ο *Οδυσσέας* του Τζόης. Κάτι που δεν αληθεύει.

Να σημειωθεί πάντως ότι ο εσωτερικός μονόλογος είναι πολύ στενή έννοια κι από την άποψη αυτή δεν ταυτίζεται με τη *συνειδησιακή ροή*. Με τη *συνειδησιακή ροή*, το γνωστό stream of consciousness, μπορεί κανείς να γράψει εσωτερικό μονόλογο αλλά επίσης κοινό μονόλογο, πρωτοπρόσωπη αφήγηση ή μονομερή αφήγηση. Η αφήγηση που γίνεται από μία *κεντρική συνειδηση*, την οποία πρότεινε ο Χένρη Τζέιμς, έδωσε κυρίως κείμενα μονομερούς αφήγησης. Πέρα από το πολύ στενό πλάτος έννοιας ο εσωτερικός μονόλογος είναι μια τεχνική εξαιρετικά δυσκολοεφάρμοστη, τόσο για τις εγγενείς δυσκολίες που παρουσιάζει, όσο και για τα κοινωνικά μας ταμπού.

1. Ν. Γ. Πεντζίκη, *Πραγματογνωσία και άλλα επτά κείμενα μυθολογίας γεωγραφικής*, Εκδόσεις ΑΣΕ Α.Ε., Θεσσαλονίκη, 1977, σελ. 104.

2. Φρειδερίκη Ταυπακάκη-Ιωνά, «Απόψεις για τον εσωτερικό μονόλογο σε συγγραφείς του 20ου αιώνα», *Παρουσία*, τόμος Α, Αθήνα, 1982, σελ. 86.

3. Τζέιμς Τζόης, *Οδυσσέας*, μετάφραση Σωκράτης Καψάκης, «Ίκαρος», Αθήνα, 1990, σελ. 785.